

Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині.

(На підставі дослідів протягом 1919—1920 р. з додатком мапи Дубенськ. п.).

Волинь взагалі, і Дубенський повіт зокрема, являють територію, де звичаєво-правні норми людности науково не студійовано, коли не вважати на такі праці, як Ф. Барикова, знов-же й випадкові місцеві замітки та історично-статистичні¹⁾. Це й стало нам за головний привід до тієї праці, що являє нижче подана стаття. Сприятливі умови, щоб таку працю нам перевести, випали в р. 1919, коли Українська Академія Наук відрядила нас на Волинь збирати матеріяли місцевого звичаєвого права. За своє завдання ми поставили були: а) встановити певні джерела цього права, що з них можна було-б користатись для переведення широкої наукової праці, і б) збирати матеріяли до звичаєвого місцевого права як живого, так і того, що збереглося в архівах. — Обставини нашої праці склались несподівано, і примусили нас пробути тут замість 2-х місяців аж одинацятєро, а це викликало потребу й дало спромогу переводити досліди²⁾.

I.

Перш ніж приступити до нарису звичаєво-правних норм, вважаємо за доцільне подати, крім мапи, що до цього прикладається, зауваження про територію, де нам доводилось провадити свої досліди, а так само про матеріяли, що їх ми мали спромогу використати. За район, що в ньому зосереджено нашу працю та що становить підвалину для цієї статті, стала територія Дубенського повіту, що тепер увіходить до складу Польщі. У цьому повіті були такі волості: Берестецька, Боремельська, Будеразька, Варковицька, Дубенська, Вербівська, Крунецька, Малинська, Мизоцька, Млинівська, Олицька, Судобицька, Теслуґівська, Ярославницька³⁾. — Нам довелось об'їздити значну частину цього повіту саме тоді, як тут була радянська влада р. 1919, коли за виданням нам од Академії мандатом можна було користуватися всіма засобами до праці. Отже нам по-

¹⁾ Барыковъ Ф., Обычаи наследованія у государств. крестьянъ. Журн. Мин. Гос. Им. 1862. IX. 28. Н. И. Теодоровичъ, Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской Епархіи, т. I—V.

²⁾ Докладне звідомлення ми подали були до голови Комісії Звичасвого Права академіка О. І. Левицького. Звідомлення це, подане після повороту з командировання у червні р. 1920, надруковано не було.

³⁾ Памятная книжка Волыиск. губ. за 1916 г.

щастило тоді одвідати волості Будеразьку, Варковицьку, Дубенську, Млинівську, Млинівську та Мизоцьку; що-ж до волостей Ярославницької, Боремельської та Берестецької, то туди добутися не довелось, та й архіви цих волостей, як і волостей: Олицької, Вербівської і Млинівської було понищено. Не довелось доїхати й до Крупецької волости. Цілком збереглися архіви у волостях: Будеразькій, Варковицькій, Дубенській і окрім того дещо у Млинівській. До району Дубенської волости увійшли матеріали колишніх волостей: Погорілецької, Підлужанської та Забрамської. Отже, з боку територіального, матеріали найкраще освітлюють звичаєво-правні норми селянства в східній та центральній і почасти північно-східній частинах повітового району; що-до матеріалів за південню (Крупець) та західню й північно-західню частину на цілому її просторі (Берестечко, Боремель, Теслуґів) то ми їх не маємо. Що-ж до оцінки матеріалу що-до повноти та якості, то слід сказати, що найповніший матеріал являли архіви волостей Дубенської та Варковицької. Далекі менше матеріалу знайшли ми в архівах волостей: Будеразької та Мизоцької, через умови, що від нас не залежали.

Торкаючись питання про джерела для дослідження звичаєво-правних норм, треба зазначити, що вичерпати їх цілком не можна було. Основний ґрунт для досліду являло архівне джерело. Поміж архівних матеріалів після докладного перегляду архівів Дубенської, Варковицької та Млинівської волостей нам довелось певно встановити такі джерела для дослідів: 1) духівниці, 2) «сдѣлки и договори», 3) постанови волосних та третійських судів і 4) постанови волосних сходів. Нема чого й казати, що, крім цих головних і основних, доводилось студіювати й інші матеріали, а саме ті, котрі торкались землі («установні грамоты», «вводные листы», «удостоверительные приговоры на землю»).

Архівні матеріали, що їх ми розглянули й на підставі їх складали карточки, були такі:

1) «Сдѣлки и договори» і духівниці а) кол. Забрамської волости за 1863—1867 р., б) к. Підлужанської— за 1867—1869 р., в) к. Погорілецької— 1863—1869 р., г) Дубенської— 1870—1887 р., д) Будеразької— 1882—1887 р., е) Варковицької— 1883—1897 р., ж) Млинівської— 1890—1895 р., з) Мизоцької— 1864—1875 р.

2) Вироки волосних судів: а) Варковицької вол. за р. 1886—1892, б) Дубенської— 1875—1889, в) Млинівської— 1905—1907, г) Будеразької— 1886—1888.

Що-до постанов волосних сходів, то не пощастило знайти постанов 1904 р., де вміщено звітні звідомлення звичаєво-спадкових норм, хоча й переглянуто було постанови за десятки років.

Такі були архівні матеріали, що з них довелось нам користатись. Опріч того нам пощастило одержати цілу низку матеріалів, яких дано було нам для передачі до Академічної Комісії.

Питання, на яке провадячи свою працю, ми були звернули свою особливу увагу, це — питання про розподіл двору та майна, що належить дворові, і зокрема про порядок спадкоємства за звичаєм.

Закінчуючи вступні уваги, не можемо не згадати за тих осіб, що за щирою їхньою допомогою, ми провадили свою працю та одержували матеріал, і висловлюємо їм нашу сердечну подяку.

II.

Засади до поділу двору. Особи, що беруть участь у поділі. Майно, що ділиться¹⁾.

Двір та його майно поділяється за звичаєво-правними нормами у двох основних випадках життя, а саме: а) за життя домодержавця-господаря, коли одружуються сини та дочки його, або коли в родині бувають незгоди та суперечки, і б) коли домодержавець-господар помер. За привід до поділу іноді буває негарна поведінка одного з членів родини, ба навіть самого батька, хоч цей винадок сльве не трапляється в житті. А ті два основні випадки, що являють різницю, з боку зовнішнього, сльве не являють різниці з боку суті встановлення часток за розподілом, тоб-то що-до самого переведення розподілу та його співучасників, їх долі: у першому випадкові поміж осіб, що одержують за розподілом певну частку, ми бачимо самого домодержавця-господаря, у другому, його, звичайно, немає. Ось тому цілком влучно зазначив Мухін, характеризуючи розподіл двору, що переводять його за життя домодержавця-господаря, і той розподіл, що переводять після його смерті, тоб-то як спадщину, так: «Завѣщательный распорядокъ имущества въ обычномъ правѣ есть только нѣсколько запоздавшій раздѣлъ этого имущества главою семьи при жизни»²⁾. Відомий подільський мировий посередник Н. Данильченко так за це каже: «для устраниенія семейныхъ раздоромъ при раздѣлѣ имущества между дѣтьми отецъ приглашаетъ свидѣтелей, родственниковъ и даже священника. Подобный раздѣлъ признается завѣщаніемъ и послѣднею волею отца»³⁾. П. В. Чубинський з приводу цього зазначає: «Завѣщаніемъ распредѣляютъ только части между наслѣдниками, во избѣжаніе споровъ и сеоръ, могущихъ произойти послѣ смерти лица, оставляющаго наслѣдство. Въ этомъ случаѣ завѣщаніе не замѣняетъ собою наслѣдованія по обычаю. Оно есть ничто иное, какъ тотъ раздѣлъ, который произошелъ бы послѣ смерти, согласно существующимъ обычаямъ, хотя бы завѣщатель и не оставилъ завѣщанія»⁴⁾. Нарешті, П. С. Єфименко зазначає: «Завѣщанія имѣють по большей

¹⁾ Див. «Програми до збирання матеріалів звичаєвого права» під ред. проф. А. Е. Кристера, 1925, стор. 2 і далі.

²⁾ В. Ф. Мухинъ, Обычный порядокъ наслѣдованія у крестьянъ. СПб. 1888, стор. 74.

³⁾ Н. Данильченко, Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губ. Вып. I. Народные юридич. обычаи и народн. вѣрованія, суевѣрія и предразсудки въ Литинскомъ у. Каменецъ-Подольскъ 1869, стор. 4.

⁴⁾ П. П. Чубинскій, Очеркъ народныхъ юридическихъ обычаевъ и понятій въ Малороссіи. Записки Имп. Русск. Геогр. Общ. по отдѣлу Этнографіи, 1869, т. 2, стор. 700.

части только распорядительное значеніе, т.-е. посредствомъ нхъ, имущество только распредѣляется между наслѣдниками, чтобы внослѣдствіи предотвратитъ при дѣлѣжѣ споры»¹⁾). Таким чином, і думки дослідників, що спостерегали розподіл двору й майна як на Україні, так і по-за межами її (Єфименко, Мухін), та й наші власні спостереження дуже тісно звязують два основні моменти у розподілі — за життя домовласника й після його смерті, тоб-то розподіл за життя спадкодавця й розподіл спадковий за звичаєм. Цій думці надав дуже влучної форми Мухін (див. вище стор. 152). Тому наш нарис за винятком невеличких випадків зосереджуватиме переважну увагу на розподілі спадковому, що звичайно переводиться після смерті спадкодавця.

У тій місцевості, що стала була за терен для нашого досліду, складної родини (засеба) в тому розумінні, як вона існує на Московщині, немає. Що правда, не можна не згадати за виняткові явища, коли родина складається з батька й матери, двох, иноді трьох, одружених синів, що живуть укупі неподільно й провадять укупі господарство. Звичайно-ж буває так: родина, що складається з домодержавця-господаря, його дружини й дітей, тримається укупі тільки доти, аж доки хтось з дітей одружиться. Поруч з цією подією постає питання про виділ, а коли одружилося кількоро, то й про розподіл двору та майна його.

Кодо тих осіб, що мають право одержувати певну частку, коли ділять двір, складається з таких, що утворюють окрему родину, для якої потрібно окреме господарство, і для нього передовсім певна частка землі. За підвалину для розподілу вважається наявність відокремлености тих родин, що, з одної родини виникши, заснувались; таким чином, у додільній лінії споріднення маємо: сина, рівно з ним приймака, вихованця та усиновленого; до цієї-ж категорії увходять дочки й невістки і, нарешті, онуки. У бічній лінії споріднення маємо братів і сестер та їх дітей-племінників. Що-ж до горішньої лінії споріднення, то тут переважає батько й дуже рідко дід. Нарешті, до цих усіх осіб зарахувати треба ще й батька — домодержавця-господаря, що бере певну участь нарівні з усіма иншими особами.

Не можна не згадати про становище малолітніх та недолітків; на їхню долю та частку, що припадає, приділяється тим старшим родичам, що в їх родині вони житимуть до часу, аж доки сами поодружуються й заснують свої родини.

Що-ж до самого майна, яке підлягає розподілові, то воно, як звичайно, буває рухоме й нерухоме. До нерухомого майна, загально й здебільшого зараховують землю²⁾, а подекуди ще й крім того будинки (с. Косарево й Божкевичі, Млинівської волости); до рухомого — усе крім землі, а подекуди

¹⁾ П. С. Ефименко, Сборникъ народныхъ юридическихъ обычаевъ Архангельской губ., вид. 1868, стор. 71 і далі. Типовий зразок являє акт з архіву Мизоцької вол. 1865. IV. 24, № 5.

²⁾ Порівн. Jan Witort, Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego. Lwów, 1898, стор. 82 — 84.

й будинків. Цікаво зазначити, що погляд на будинки не одностайний: міркування селян (у Малинській, Млинівській, а подекуди і в Варковницькій вол.) деколи не вважають не тільки за можливе їх ділити й переносити, а деколи — ні; ось тому будинки — це майно нерухоме тільки певною мірою, і, залежно від умов, їх уважають за рухоме. Узагалі-ж, здебільшого за нерухоме майно вважають тільки землю. Отже до розподілу цього майна ставляться надто уважливо, кожну окрему частку його точно та певно визначаючи й перед рухомим майном надаючи йому певної переваги, як головній підвалині добробуту. За землею до розподілу йдуть будови. Забезпечення будовами родни уважають за дуже важливе, і коли за розподілом котрась з родни, що бере участь у розподілові, не одержує потрібних будов, то на тих, які одержують, як частину — будівлі, покладається обов'язок або збудувати для тих, що будов, як частки, не одержали, або допомогти збудувати.

До рухомого майна увіходять: одяг («скриня» й «худоба»¹⁾), хатні господарчі речі (столи, лави, посуд, бодні, то-що), збіжжя (жито, пшениця, то-що), борошно, крупи, живий та мертвий господарчий реманент і гроші. У цьому перелікові найвидатнішу роль відіграє живий та мертвий реманент, збіжжя й гроші. Очевидячки, тут портативність речей, з одного боку, і як-найкраще та найґрунтовніше забезпечення добробуту береться на увагу, коли речам надається такої переваги. З речей живого реманенту найчастіш згадують за коні та корови й воли; з мертвого реманенту — за плуги, борони, рала й вози.

До цього переліку речей майна, що становить, власне кажучи, майно родини, як певної спільки, треба ще додати й таке майно, яке становить персональну власність. До такого майна належить посаг дружини домодержавця-господаря, її скриня²⁾; до такого-ж майна зараховують майно, набуте підчас перебування якогось члена родини на військовій службі (гроші, одяг), а так само і ті частки землі, що на ці гроші покуплено. Окрім того, виколи до майна персональної власності долучають персональну даровизну — клаштика землі, грошей, то-що — будь-якому з членів родини вже після одруження. Коли таке майно визнається за майно персонального користування, воно залишається у цілковитому розпорядженні тієї особи, що їй воно належить, і місцевий звичай забезпечує за такою особою виключне право на це майно. Подекуди доводилося помічати, хоч і зрідка, що за розподілом виявляється відміна поміж чоловічим майном та жіночим: убрання, посуд, корову дістають жінки, а господарче знаряддя, коні, упряж, то-що — чоловіки (Погорілецька вед. 1868. X. 15; Забрамська — 1864. III. 8; № 11 і 1867. IV. 21; № 16; Будараська — 1885. VI. 25, № 16).

¹⁾ Порівн. П. П. Чубинський, «Очеркъ», стор. 690 — 691.

²⁾ Порівн. J. Witort, Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego. Lwów 1898, стор. 39—40. Посаг складається з «gotówki, ruchomości i wyprawy». Чубинський, «Очеркъ», стор. 690.

III.

Розподіл двору за життя домодержавця-господаря.

Всеєнке майно, як рухоме, так і нерухоме, розподіляється нарівно поміж кожним з дітей домодержавця-господаря. Ця тенденція рівного розподілу здійснюється цілком певно й точно. Доводилось у документах (вол. Варковицької та Дубенської) помічати постанови волосного суду з приводу скарги сина, якому батько за розподілом дає, скажімо, чотири десятини поля, а братові його шість. Велость, ґрунтуючись на місцевих звичаях, виправляє цю несправедливість (1878. III. 20, 1875. II. 26 Варковицька вол.), наказуючи розподілити нарівно. Нормальний порядок розподілу за життя домодержавця-господаря являє такі риси: усю землю розподіляють за кількістю синів по рівній частці; коли є приймак, то й йому йде так само частка, як і синам. Що-ж до дочок, то заміжні, котрі вийшли заміж у другий двір, участі в цьому розподілові не беруть. Видучають з цього розподілу так само й синів, що їх було відділено¹⁾. Коли при домодержавцеві-господареві є діти-недолітки, то на їхню пайку теж припадає окрема частина, з принципу рівного розподілу виходячи. У наслідок розподілу виникає така ситуація. З одної суцільної господарчої одиниці, що цілком збігається з родинним оточенням у межах відповідної родини, утворюється скількись окремих одиниць; за підвалину кожної нової є родина, що її засновує через одружіння один з членів цієї, колись одної, суцільної, родини.

Яке-ж становище батька, або взагалі батьків? Звичайно у такому розподілові бере участь і сам батько з матір'ю тієї родини та двору, що розподіляється: він бере для себе таку самісіньку частку, яка припадає синам. Тому фактично справа розподілу дає такі наслідки: коли, скажемо, є чотири сини і батько розподіляє майно двору, то ділиться воно не на чотири частки, а на п'ять; коли є діти в батька, то й на їх най йде окрема частка також, як і иншим. Певну частку одержавши, а якщо й недорослі діти є, то й для них, батько, цей колишній голова родини, або сам провадить господарство на своїй частці, або оселяється з будь-яким сином (найчастіш з молодшим); відіграє тут велику роль те, яка невістка: коли в злагоді з нею живе мати-свекруха (дружина домодержавця-господаря), то до такого сина прилучує батько свою частку й провадять спільне господарство²⁾.

Важку справу являє розподіл будинків і садиби. З приводу цього доводилося чимало подибувати скарг, що їх викликало непорозуміння. Звичайно, стара база родини — будинок (хата), де жив батько-господар до розподілу, залишається йому й тому синові, що він з ним має жити. Іноді, коли батько збудував нову, він з любим сином оселяється в ній. Коли при хаті є комора (друга половина хатнього будинку), її перебудовують на хату, де оселяється нова окрема родина, що утворює її один з синів. Повітки та надвірні будинки

¹⁾ Мухін, стор. 167. Чубинський, «Очерк», стор. 693 і далі.

²⁾ Чубинський, «Очерк», стор. 693. Мухін, стор. 164.

даються тим членам родини, що брали активну участь у їх збудуванні. Після хати поважну роль відіграє клуня — ця основна база господарства; звичайно її розподіляють по змозі на дві й три частини. Коли родина дружно живе, розподілу клуні не роблять, спільно з неї користуючись. Взагалі-ж розподіл будинків переводиться за принципом одержання в садибі якогось або якихось будинків. Перевагу в розподілові надає звичай батькові, коли він окремо має провадити господарство; а після батька — тому синові, з яким укупі має жити батько, щоб провадити з ним спільне господарство. Береться на увагу й трудова роль в господарстві родини відповідного члена її: коли він протягом довгого часу ретельно працював і є певні ознаки цієї праці (збудування повіток, будинків, подішшення галузів господарства, то-що), йому дається перевага перед іншими, коли переводять розподіл будинків та садиби ¹⁾.

Ті члени родини, що їх забезпечено будинками остільки, щоб вони мали змогу господарювати нормально й без перешкод, беруть на себе обов'язок допомогти тим, що їх цими будинками не забезпечено, або грішми (сплачують певну суму), або натурою (вивозять матеріал і беруть безпосередню участь в самому будуванні).

Розподіл двору звичайно базується на тому погляді, що це майно становить спільну власність родини; у процесі розподілу майно батькове від майна матиного не відмежовується. Впийняток становить одяг, скриня і те, що мати набула та вважає за свою власність: вона дає все це тому, кому хоче («по усмотрѣнію», як зазначається в документах); так само вона розпоряджається і своїм посагом, що його вважає звичай за персональну власність жінки. — На інших речах персональної власності й персонального користування ми уваги не спинаємо через те, що тут принципи трудового надбання переводиться строго, і претенсій виникає порівнюючи небагато.

Такий розподіл двору й майна та порядок переведення не вважають за остаточний. Він підлягає змінам, які викликає поведінка осіб, що одержували певні частки. Здебільшого доводилося подибувати у документах незадоволення батьків з того сина, біля якого оселялися батьки; не маючи змоги сами провадити господарство, батьки доручали господарювати на двох частках синові, з умовою, яку складали при громаді (свідках): передати у спадщину свою частку синові, коли він буде батьків «воспитывать до смерти, а послѣ смерти похоронитъ по христіанскому обряду на мѣстномъ кладбищѣ» ²⁾. У архіві Варковницької волости (за р.р. 1888 і 1889, а також 1891), а так само Погорілецької (за р.р. 1868 і 1869) та інших, довелось помітити випадки, коли батьки зрікалися попереднього розподілу через те, що син їх зневажає й кривдить; тоді вже листовно, на папері у волості складають новий розподіл. Не торкаючись зміни в цілому, батьки вносять поправку що-до тієї частки, яку вони

¹⁾ Порів. Мухіц, стор. 166.

²⁾ Порівн. J. Witor, Zarysy, стор. 54 і далі. «Osadzania na kacie».

мали на свій пай і якою порядкував син; цю частку вони дають або іншому синові (пост. Погорілецької вол. 1869, IV. 28), або дочці, яку з приймаком приймають на свою частку і в свою хату (Варковицька вол. 1888. V. 12; Забрамська вол. 1866. III. 17).

Іноді, хоч і дуже рідко, міняють розподіл в цілому (Шидлужанська вол. 1866. VIII. 16), розподіляючи частки за справедливішими засадами.

Довелось занотувати на підставі архівного матеріалу і такий випадок, коли за скаргою сина, біля якого жив батько, цілковите порядкування в частці сина й батька, що з ним жив, надається синові. Причина цьому — пияцтво та марнотратство батька (Забрамська вол., книжка за р.р. 1863 — 1867, постанова 1867. IV. 28, Будеразька вол. за р. 1885, VIII. 12, Млинівська — 1886. III. 9).

Коли про такі зміни записується у волосних книжках, цей документ являє вже духівницю, проти якої заперечень звичайно не буває (Чубинський П. П., Краткій очеркъ народн. юрид. обыч.: «По народнымъ понятіямъ духовное завѣщаніе не подлежитъ никакимъ спорамъ; что въ немъ сказано, то свято», стор. 56).

Окрім того, треба додати до цього, що розподіл змінюють ще, вважаючи на незадоволення будь-якого сина з приділеної частки. Річ у тім, що земля, як основний об'єкт до розподілу і основна база добробуту, буває різна; ось тому за розподілом встановити точно одноманітність та й рівність не можна. Незалежно від цього різні вгіддя (сіножаті, польова земля, ліс, то-що) ніколи не являють такої кількості, яка-б дала повну спроможність приділити на кожному з цих угіддів відповідну пайку для кожного з тих, що їм повинно бути приділено. Усі ці умови береться на увагу, коли переводиться розподіл, і шляхом компенсації прямують до того, щоб зрівняти майнове становище, яке з цього приводу може виникати для окремих членів родини й давати привід до незадоволення та скарги. Компенсацію в таких випадках переводять або коштом живого реманенту, або сплачують грошима (постанови за скаргами у вол. Будеразькій — 1887 р., Варковицькій — 1889, 1890 і 1904 р., Погорілецькій 1866, 1867 і 1869 р.), або, нарешті, роблять відповідні нотатки, взагалі вживають ad hoc різних засобів, щоб якось поладити справу і не викликати суперечок.

IV.

Розподіл двору та майна після смерти домодержавця-господаря.

Власне кажучи, це розподіл спадщини. Розподіл цей переводять за звичаєво-спадковими нормами, а так само за духівницею. Духівниці, що зразків їх нам довелося розглянути чимало, виявляють взагалі оці звичаєво-спадкові норми. До речі треба сказати, що духівниці бувають не тільки листовні, а й усні, що їх складають при свідках (громаді). Як ті, так і інші мають однаковісіньке юридичне значіння, і взагалі заперечень не викликають.

Проте є низка випадків, коли духівницю треба складати обов'язково листовну, і саме тоді найбільше, коли спадкодавець не певний того, що спадковий порядок, якого встановив звичай, буде цілком переведено в життя,

або тоді — і це рідше — коли спадкодавець хоче розподілити майно не за звичаєм, а «по своїй уподобі». Здебільшого листовні духівниці забезпечують становище зятя-приймака. Яскравих прикладів дають чимало духівниці з архівів різних волостей. Окрім того листовна духівниця забезпечує ще становище неодружених дочок. Яскраву ілюстрацію являє духівниця Варковицької вол., датована 1898. X. 14, № 7. Тут читаємо: «1898. X. 14 № 7. Крестьян. д. Бодякъ Василій Кузьмичъ Козарь, будучи старь лѣтами и больнои, рѣшилъ распорядиться своимъ имуществомъ такимъ образомъ: землю — 4 дес. со всѣми постройками, какія есть, завѣщаетъ въ вѣчное и потомственное владѣніе родной своей дочери Ксеніи». Ця дочка, читаємо далі, повинна за це відбувати усі грошові та натуральні повинності, а так само «воспитывать стараго отца своего до самой смерти и относиться къ нему съ сыновнимъ почтеніемъ, а послѣ смерти похоронить на свой счетъ приличнымъ образомъ по христіанскому обряду». Окрім того, ця-ж дочка-спадкоємиця Оксана повинна утримувати при собі свою молодшу сестру «Евфросинію и выдать ее замужъ», улаштувати весілля своїм коштом і дати їй посаг — скриню, кожух та иншу селянську одіж. Всі ці обов'язки повинні виконати дочка Оксана та її чоловік, з яким вона одружиться. «Эту свою волю Василій Козарь требуетъ выполнить свято и нерушимо». Цю духівницю підтверджують свідки — сільський староста Корній Потапчук і «завѣряетъ волостное правленіе въ лицѣ волостного старшины и писаря».

Тут батько, забезпечуючи спадщиною дорослу дочку, покладає на неї обов'язок забезпечити її молодшу сестру. Нема чого говорити за те, що духівниці торкаються становища і синів, і зокрема, коли до спадкоємців-синів батько-спадкодавець хоче зарахувати ще й тих синів, що було виділено раніш (Архів код. Підлужанської в. 1868. IV. 8 № 17, Варковицької — 1898. XI. 12 № 9, 1899. VII. 8 № 11, код. Погорілецької вол. 1866. VII. 10 № 21).

Нарешті, до складання листовної духівниці примушує бажання спадкодавця забезпечити спадщиною онуків (Варковицька вол. 1898. XI. 30 № 10, 1901. IX. 8 № 9), пасинків (Мизоцька вол. 1864. IX. 21 № 11/18, Варковицька вол. 1890. X. 30 № 2/13, Дубенська вол. 1874. VIII. 26 № 14), вихованців та поспіновлених (Будеразька вол. 1884. II. 20 № 6, Варковицька вол. 1887. IV. 8 № 9, Мизоцька вол. 1865. III. 16 № 8), швагра (шурпина) (Варковицька вол. 1882. VIII. 14 № 13), племінника (Варковицька вол. 1900. IV. 21 № 6, 1897. III. 7 № 5), рідного брата (Варковицька вол. 1891. XI. 9 № 6, 1892. X. 6 № 14, Дубенська вол. 1873. V. 10 № 14).

А) Приступаючи до нарису того порядку та умов, за якими поділяють відповідним членам родини спадкові частки, ми передусім повинні спинити увагу на становищі матери-дружини домодержавця-господаря — спадкодавця. У цьому питанні ми повинні зазначити два моменти: перший, коли розподіл двору переводять ще до смерті спадкодавця — її чоловіка, другий, коли цей розподіл переводять після того, як він помер. У першому випадкові становище матери забезпечується тою часткою, що був виділив

спадкодавець — її чоловік — собі за свого життя; і коли вона оселилась біля котрогось з синів, то цей син, обробляючи цю частку, опікується матір'ю, за це користується з прибутків цієї частки. Коли мати-удова вмирає, то частку її звичайно ділять нарівно брати (див вище). Що-ж до її власного, в точному розумінні цього слова, майна, за яке вважають одіж, скриню, то-що, то воно належить дочкам, до яких воно у власність і переходить, за винятком таких випадків, коли мати перед смертю сама розпорядиться і оддасть тій дочці, яку найбільш любила; а буває, що вона, обминаючи дочок, оддає це майно невістці.

У другому випадкові, тоб-то коли двір та майно за господаревого життя не ділили, мати вдова спадкодавцева стає за головну опікунку над усім майном; а коли розподілу зараз-же не роблять, то тоді старший син заступає батькове місце в справах порядкування двором¹⁾. Проте таке становище буває рідко. Звичайно-ж мати дістає найку вкуні з одним з дорослих синів, а двір і його майно розподіляється поміж спадкоємцями, з яких кожен засновує таким чином своє окреме господарство, і, власне кажучи, двір розпадається.

Звичаєво-спадкові норми тієї місцевості, що стала за об'єкт для нашого досліду, являють велику різноманітність; у ній ми можемо відзначити загальні норми й окремі її варіанти. Для зручності ми провадитимемо свій нарис за певними категоріями спадкоємців, і передовсім свинимо увагу на спадкоємцях у прямій довшній лінії спадкування.

а) Перша категорія — коли спадкоємцями бувають або самі тільки сини, або самі тільки дочки спадкодавцеві.

В обох цих випадках спадщину — рухоме й нерухоме майно — розподіляють нарівно: кожного з членів родини за такої ситуації вважають за повноправного спадкоємця²⁾.

б) Друга категорія — коли спадкують сини та дочки спадкодавцеві. Передусім треба сказати, що загальне правило — це те, що сестра при братах не спадкує³⁾. Народня думка не надає їй того значіння, що має син, і хоч звязок її з батьківською родиною безперечний, але він тимчасовий і не міцний. Тим-то й спадкове становище дочок що-до батьківського майна не цілком стає. Воно яскраво виявляється в тому випадкові, коли дочка виходить заміж у инший двір: вона цілком втрачає право на батьківське нерухоме майно. Що правда, їй дають виправу й посаг — скриню, одіж, телячки, свині, воли та коні, і це вважається за обов'язкове, але не земля.

¹⁾ Порівн. Чубинський, Очеркь: «мать остается жить во дворѣ и считается хозяйкою», стор. 695 — 700. Данильченко: «послѣ смерти мужа къ его вдовѣ переходитъ власть надъ всѣмъ семействомъ и имуществомъ», стор. 4. Мухинъ, стор. 253 — 256.

²⁾ Порівн. Мухинъ, стор. 124. П. Чубинський, Очеркь, стор. 697.

³⁾ Порівн. Мухинъ, стор. 120 — 126. П. Ефименко, Сборникъ, стор. 64. П. Чубинський, Очеркь, стор. 694. А. Кристиер, Духівниці XVI — XVII в., стор. 502. Збірник на честь акад. Д. Й. Багалія.

Проте з цього загального правила бувають винятки, що являють велику різноманітність і неначе затушковують саме основне правило. Так, у районі волостей: Варковицької, Млинівської, Малинської та Дубенської по деяких місцях трапляються випадки, коли, «но усмотрѣнію» родичів і за згодою громади, тій дочці, що виходить заміж в инший двір, дають певну частку землі ($\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ або $\frac{1}{5}$), і про це суперечок не буває. У районі Будеразької волости довелось помітити, що право за дочкою на батьківську землю, яка виїшла заміж в инший двір, залишається у тому лиш випадкові, коли вона повернеться на батьківщину до закінчення року, рахуючи з того часу, як вона виїшла заміж (овдовіє, або не схоче жити з чоловіком на його землі й господарстві). Проте, усі ці випадки є тільки винятки, і загального твердження нашого про те, що дочка, котра виходить заміж в инший двір, право на землю батьківську втрачає, не змінює.

Яскравий опріч того виняток з загального правила становить той випадок, коли дочка спадкодавцева — сестра при братах — є незаміжня, або хоч вона і заміжня, але перебуває з чоловіком-приймаком на батьківському господарстві. Питання тут іде, власне кажучи, про забезпечення її життя відповідною часткою батьківської спадщини¹⁾. Ось тут цікаві ті різноманітності що-до частки, яку приділяють дочці спадкодавцевій. Правду кажучи, ці різноманітності остільки численні, що коли-б ми заходилися з приводу цього питання встановити точно щось певне та стале, то для цього немає жадної спромоги. Є місцевості (в районі вол.: Млинівської, Малинської, а також Мизоцької), де розподіл спадкового майна нарівно поміж братами та сестрами за такою ситуацією вважається за цілком нормальний з боку місцевого звичаєвого права. Проте треба сказати, що на цьому порядку не можна об'єднати навіть кількох сіл відповідної волости через те, що є, приміром, села в Млинівській вол. (с. Косарів, Божкевичі), де сестрі або й сестрам приділяють $\frac{1}{6}$ спадкової землі, а решту розподіляють поміж себе брати нарівно. І в Будеразькій, і в Мизоцькій (с. Дермань, д. Мизочик), і в Дубенській (с. Рачин, Погорільці, Знесення) волостях такі випадки подивувати доводиться. З другого боку, в районі Варковицької волости за поширеним звичай вважати треба виділ для сестри або сестер $\frac{1}{3}$ спадкового майна як нерухомого, так і рухомого (с. Конюшки, Молодово та ин.).

За певніше та сталіше спадкове становище треба визнати за дочкою-сестрою при братах-спадкоємцях, коли вона з чоловіком-приймаком пробуває й господарює на батьківщині. У цих випадках сестра — дружина приймакова — одержує таку самісіньку частку, як і брати — сини спадкодавцеві. До цього випадка додати, що коли сестра — дочка спадкодавцева — вдова пробуває на батьківщині, то за розподілом спадщини, брати їй звичайно нічого не дають, але за постановою громади й суду вона одержує $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$ або $\frac{1}{7}$ частку землі

¹⁾ Порівн. М у х и н ь, стор. 123 й далі.

(у районі Варковницької в.)¹⁾, але тільки за умовою, щоб вона жила й працювала хоча й на батьківщині, але окремо від братів. Коли-ж вона працює й живе вкупі з родиною котрогось з братів, то нічого не одержує з нерухомого майна.

Спостереження над життям досліджуваного району дали відомості про те, що ніколи — правда це дуже рідко буває — за спадкоємців призначають онуків, усунувши їхніх батьків (район Будеразької волости, а так само Мизоцької й Дубенської). Звичайно такі випадки трапляються через те, що батьки, як безпосередні нащадки, нездатні провадити господарство й забезпечити добробут двору; це буває, якщо батьки ніяки, гулящі, злодії й марнотратці. У районі волостей Варковницької, Млінівської та Малинської, місцевий звичай таких випадків не знає. Поруч з цим треба взагалі зазначити, що бувають випадки, коли позбавляють спадщини за моральні негарні вчинки, і про це зазначається в духівниці (Мизоцької вол. 1867. II. 8, № 12) і підкреслюється, за що саме.

Б) Окрему спадкову категорію являють випадки, коли за спадкоємця буває вдова спадкодавцевого сина, тоб-то невістка спадкодавцева. Спостереження, що виявляють тут велику різноманітність, дозволяють усі випадки звести до двох основних становищ: а) коли вона з дітьми і б) коли без дітей. Уважають за цілком нормальне й поширене явище в першому випадкові дати не їй, а дітям у спадщину все те, що належало чоловікові, тоб-то синіві спадкодавця за його життя. А щоб цих дітей не було покривджено, то ще за життя спадкодавцевого складають духівницю, де визначають онукам те, що належало небіжчикові — спадкодавцевому синіві. Що-ж до самої вдови-невістки, то коли вона вийде заміж у другий двір, звичай на загальній підставі позбавляє її будь-яких прав на майно свого чоловіка од першого шлюбу. Коли вдова-невістка, залишаючись на господарстві свого небіжчика-чоловіка, одружиться й прийме до себе приймака, то одержує все те, що належало її небіжчикові-чоловікові — синіві спадкодавця, але тільки в доживотне володіння та користування — «узуфрукт»²⁾.

Що-до вдови — спадкодавцевої невістки — бездітної, то звичай за нею не визнає ніяких прав на спадщину у батьківському майні її небіжчика-чоловіка. Здебільшого їй дають «узуфрукт». Проте, коли вона виходить заміж в инший двір та на инше господарство, звязок з родиною та двором її першого небіжчика-чоловіка уривається цілком.

Тут варто ухилитися в бік і додати одну рису про становище вдови-невістки взагалі. Власне кажучи, вона по суті не є спадкоємиця; спадкують тільки діти, коли вони є. Коли діти дорослі й діляться з матір'ю, вона на себе бере частку спадщини і прилучує до майна того сина, з яким вона живе.

¹⁾ Чи не є це вплив закону? (арт. 1128, т. X, вид. 1914, стор. 210 і далі).

²⁾ Праці Комісії звичаєвого права, 1925, стор. 15 — 16. А. Е. Кристер, «Духівниці XVI — XVII в.», стор. 509 — 510. Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ 1927.

Цією часткою вона не може розпорядитись, як справжньою власністю, на випадок її смерті; звичайно частка ця залишається тому синові, біля якого вона жила. Коли є кількоро синів, то з приводу цієї частки виникають суперечки, і звичайно ділять її поміж усіх синів¹⁾.

В) Поміж сторонніх, не кривних осіб, що беруть участь у розподілі спадкового майна, треба одзначити приймаків, а так само вихованців та посиновлених.

Передовсім треба зазначити, що в даній місцевості терміна «приймак» уживають у як-найширшому обсягові цього слова. Два основні елементи ввійходять до обсягу цього терміну, а саме: елемент родинного звязку з двором і елемент трудового з ним звязку. Приймаком звать і зятя спадкодавця, і його швагра (чоловіка сестри), а також иншого одруженого з родичкою господаря; називають «приймаком» також і людину, що працює на господарстві спадкодавця протягом кількох (5—10) років, і через це встановлює свій фактичний трудовий звязок з господарством, а з цього повстають і деякі права на частку в спадковому майні. Таку частку инді забезпечують листовною духівницею, що за ню дбає сам спадкодавець, коли приймак слухняний, роботящий і догоджає спадкодавцеві-господареві. Инколи буває й так, що цього приймака господар одружує, і навіть, маючи рідних дітей, уводить його до кола тих осіб, що їм надається право на спадщину, і зазначає навіть певну частку, накладає на нього обов'язки «отбывать всё повинности, вноситъ причитающіеся съ его части платежи и похоронить въ случаѣ смерти наследодателя по христіанскому обряду». Додається до цього в духівницях і зауваження: «если онъ не будетъ слушаться и исполнять законныхъ требованій хозяина (наследодателя), сей послѣдній можетъ и отмѣнить свое завѣщательное распоряженіе» (цїла низка духівниць, волостей: Варковицької—1888—1890; VI.15, № 8; VII.18, № 12; кол. Забрамської—1863—1867; VIII.10, № 15 за 1864 р.; Дубенської—1870—1874; за 1872.IX.17, № 15), а через те позбавити його можливости спадкувати. Звичайно спадкодавець і без цього застереження має право скасувати свою духівницю; тимчасом цим застереженням він примушує приймака виконувати ті обов'язки, що їх передбачає духівниця. Воно правда, доводиться подибувати і особливі угоди про спадкоємство, де такі застереження набувають окремого значіння: вони фіксують спадкодавцеве право скасувати угоду²⁾.

¹⁾ П. Чубинскій, Очеркъ, стор. 695.

²⁾ У духівницї з архіву Варковицької волости, що її датовано 1900. X. 25 № 10, читаємо: «крестьянинъ д. Острова Иванъ Ефимовъ Гордійчукъ изъ своего земельного надѣла 8¹/₂ дес. (подвор. сп. № 13), вслѣдствіе преклонныхъ лѣтъ своихъ и своей жены Феклы, завѣщаетъ своему приймаку, который происходитъ изъ крестьянъ д. Конюшекъ, Исааку Герасимовичу Яцюку, двѣ трети своего надѣла — 5¹/₂ дес. (3 дес. махотной земли, одну десятину сѣнокоса, 1¹/₂ дес. огородной и усадебной) въ вѣчное и потомственное владѣніе съ тѣмъ непремѣннымъ условіемъ, что Яцюкъ обязанъ воспитывать завѣщателя и его жену какъ своихъ родителей, оказывая имъ должное почтеніе, 2) Яцюкъ принятый въ качествѣ приймака въ семью Гордійчука, обязывается во все время существованія Гордійчука и его жены, воспитывать ихъ какъ родителей, а въ случаѣ

Які-ж саме частки приділяють приймакам і чи немає відміннi поміж правами та становищем приймаків що-до спадкового майна — залежно від будь-яких умов?

Питання про частки для приймаків і взагалі про становище їх що-до спадкового майна залежить від їх родинної, так-би мовити, кваліфікації, а саме: приймака-зятя, що одружений з дочкою спадкодавцевою, і пристав у прийми, бувши парубком, а так само приймака-удівця без дітей, які одружуються з дівчиною — господареві дочки, уважають мало не скрізь у рівних правах з синами. Інше зовсім становище того приймака, що, бувши парубком, одружується з спадкодавцевою дочкою — удовою без дітей; в його користування дається, що правда, частка, яку приділено було першому чоловікові вдови, що стала йому за жінку; в цьому випадкові, як і тоді, коли парубок одружується з дочкою спадкодавцевою — удовою, яка має дітей, права йому на спадкове майно не дається: воно фіксується за дітьми, а приймак одержує тільки право користатись з цього майна доживотно. Окрім того, коли приймак-удовець з дітьми одружується з удовою спадкодавцевою, що й собі має дітя, він так само не бере участі в розподілі спадкового майна батька його дружини. І навіть ті діти, котрі народяться від цього шлюбу, не мають права на спадщину свого діда з материнного боку. За місцевим звичаєм їм дається «по усмотрѣнію и согласію» сільської громади «вакансова» земля. І тільки коли такої землі немає, їм виділяють з частки діда з материнного боку¹⁾.

Відтіняючи право приймаків першої з зазначених вище категорій, як найсталіше та й ніби-то непохитне, треба сказати, що й тут, щоб закріпити це право за приймаками, подекуди (в районах волостей: Млинівської, Мизоцької, Будеразької й почасти Дубенської та Варковицької), потрібна ще згода громади, і тоді тільки їхнє право уважають за забезпечене. Приймаки цієї категорії втрачають свої права на землю на батьківщині. З цього приводу, що правда, бувають суперечки; їх розв'язує волосний суд, ґрунтуючись на бажанні батьків приймакових, а так само на конкретному становищі родин приймакових з одного боку, і його жінки з другого (вироки суду вол.: Варковицької 1887.III.6, № 11, Будеразької 1886.IV.2, № 13). Узагалі в цьому питанні доводиться підкреслити як-найбільшу різноманітність; випадки можна згрупувати за двома основними категоріями: 1) приймак такий, з батьківської спадщини нічого здебільшого не одержує; 2) ніколи дещо й одержує. Що-ж до величини самої частки, то встановити щось одноманітне не можна, як не можна «усмотрѣніе» приймакових батьків, з одного боку, а так само економічно-господарче становище приймакових родин (тоб-то його батьків) та його дружини — з другого боку, окреслити певними та точними нормами.

смерти похоронити ихъ приличнымъ образомъ по христіанскому обряду и на мѣстномъ кладбищѣ; 3) Настоящая воля имѣетъ силу духовнаго завѣщанія и можетъ быть опровергнута мною (себ-то Гердійчук має це зробити) въ случаѣ нарушенія указанныхъ условий».

¹⁾ Випадки в районі Млинівської та Дубенської волостей найяскравіші.

Закінчуючи нарис про спадкове становище приймака, не можна обминути того випадку, коли не буває дітей од шлюбу приймака-парубка, або вдівця з удовою — дочкою господаря-спадкодавця. Становище такого приймака, коли діти його жінки від першого її чоловіка повиростають та, як кажуть, «стануть на ноги», буває важке та й комічне. Його власна жінка, коли він не статкував і не жив у згоді з нею, та її діти виганяють вітчима, як непотрібного, як тягар на спадщині¹⁾. У таких випадках цьому нещасливому приймакові і суд нічого не допомагає (вироки Млинівської та Малинської волостей за роки 1882 — 1889, а так само свідчення місцевих діячів, що покликувались на певні факти з життя). У pendant до цього становища приймака можна зазначити становище вдови-невістки домодержавця-господаря. Од японської війни (інформації в районі волостей: Дубенської, Млинівської Малинської, Варковецької та Мизоцької) повелося таке: коли залишається вдова-невістка через те, що її чоловіка, тоб-то сина домодержавця-господаря, вбито на війні, батьки виганяють таку вдову, часом навіть з дитиною і з дітьми, і нічого не дають, кажучи: «немає нашого сина, і ти нам непотрібна; забирайся геть». Тоді в справу втручається сільська громада й волосний суд. Його вирокі покладають обов'язок на батьків, а коли вони померли, то на братів приділяти $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, а іноді й половину землі оцій удові сина — невістці з дітьми. Такі випадки помічати доводилось не поодинокі. У роках 1918—1920 становище таких вдов було надзвичайно важке, бо волосні суди сливе не функціонували, а окрім того (через зміну влад) волость на такі випадки уваги не звертала. Все-ж така вдова з дітьми добивалась дечого, а удова-невістка без дітей навіть не справувалась, а поверталась на батьківщину.

Питання про спадкоємство вихованців та посиновлених викликає потребу розглянути його з двох боків: з боку прав та їх визнання через людяність, і з боку часток, що їм з відповідного майна приділюється. Вихованці та посиновлені бувають не тільки в родинах бездітних, коли немає прямих нащадків, а й у родинах, де є діти в спадкодавця. Обминаючи питання про те, як та за яких саме обставин їх беруть до родини, ми повинні зазначити, що їхні права за звичаєм прирівнюють до прав рідних дітей. Що-ж до безперечности цих прав, то вони непохитні лиш тоді, як спадкодавець закріпив через духівницю і навіть у нотаря (район Млинівської та Варковицької вол.) право свого вихованця або посиновленого на спадщину та на землю у своєму господарстві. Коли цього формально не переведено, повстають суперечки: на майно заявляють претенсію або рідні діти, або родичі, навіть у бічній лінії спадкування. Воно правда, справа легше розв'язується тоді, як у родині, де є вихованець або посиновлений, немає рідних дітей, а взагалі, коли вихованець, або посиновлений довго (не менш як 10 років) працював у господарстві, «воспитував», додержав до смерти

¹⁾ Див. Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України при У. А. Н. № 4. Проф. А. Е. Кристер, Спадкування у Крелевецькому повіті, стор. 16.

спадкодавця або його дружину, і поховав їх. За таких умов, навіть коли немає формально складеного документу (духівниці або заповітного розпорядження), про права вихованців або посиновлених піклується сільська громада, і тоді вони стають спадкоємцями на повному праві. Що-ж до частки, яку звичайно приділяють у спадщину вихованцеві або посиновленому, то коли в спадкодавця є діти — сини, вихованець одержує з ними нарівно; інколи, коли батько-спадкодавець ще за свого життя живе разом з вихованцем та посиновленим, вихованцеві приділяє більшу частку. Але це виняток; його викликають персональні обставини, склад родини та індивідуальне становище двору й його членів. Коли спадкодавець-господар є бездітний, то вихованець або посиновлений стає за єдиного спадкоємця.

Г) Окреме становище мають позашлюбні діти. Їх уважають для родини неначе за цілком чужих, що приносять безчестя родині, і це яскраво позначається в назвах: «байструк», та ин.; слово «байструк» уживають як офіційне в метриках (метрика «о родившихся» в с. Косареві Дубенського пов. за 1703—1709 р.). Через те право їхнє на спадщину в майні діда, тоб-то батька їх матері, не визнають взагалі¹⁾. Проте винятки з цього бувають, і цим дітям приділяють частки иноді в майні діда та баби (вол. Млинівська, Дубенська та Малинська), а иноді — і це дуже рідко — в майні чоловіка їхньої матері, і тоді вони спадкують поруч із шлюбними дітьми своєї матері. Що-ж до частки, то певно встановити її не вдалось: різноманітність рішень не дає певного ґрунту для певної норми; можна тільки зазначити, що частка ця хитається від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{5}$ спадкового майна, і залежить од місцевого, в вузькому розумінні цього слова, погляду людности, більшої або меншої толерантності до питання про позашлюбних дітей та умов місцевого життя.

Д) Спадкоємство у бічній лінії споріднення, виявило нашим спостереженням дві ділянки, а саме: після братів та сестер і після дядьків та тіток. Коли є один, або одні тільки брати та племінники, то переводять такий самісінький розподіл, як і поміж синів, тоб-то нарівно, а якщо з ними разом і сестри або племінниці, то порівнюючи з братами та племінниками дістають од $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{7}$ частки майна²⁾. Цікаво додати до цього такий випадок. Якщо в племінника, що одержав спадщину від дядька, немає прямих нащадків, то земля переходить у загально-громадське користування (вол.: Будеразька, Мизоцька та Підлужанська). Окрім того вдова дядька не має права ділитись майном свого небіжчика-чоловіка з племінником, якщо на це не буде згоди сільської громади.

Нарешті, треба зазначити спадкове становище пасинків та пасербиць. Взагалі вони права на спадщину вітчима не мають; винятки з цього, правда, бувають, і це фіксує духівниця чи то заповітне розпорядження. Взагалі їх

¹⁾ Порівн. М у х и л ь, стор. 175. Н. Д а н и л ь ч е н к о зазначає, що позашлюбні діти — «байструки» «не имѣютъ никакого значенія въ семействѣ, ни въ обществѣ, и даже устраняются отъ семейныхъ совѣщаній» (стор. 4).

²⁾ Чи не вплив тут закону? (арт. 1128, т. X).

право на спадщину прив'язано до тих дворів, та родин, з яких походять їх рідні батьки та матері.

V.

Отже, в своєму нарисові ми спробували звести звичаєво-правні норми, що їх уживають у рідній нашій місцевості. Звичайно, наш нарис не претендує на цілковиту повноту та вичерпаність. У своєму нарисові ми базувалися на двох основних питаннях: а) розподіл двору та його майна, який ніби-то попереджує спадкування, і б) розподіл двору та майна в зв'язку з спадкуванням; до цього додати випадає, що розподіл спадщини після смерти спадкодавця не завжди відбувається: це залежить від волі самого небіжчика-спадкодавця, від обставин родинних та становища двору як у цілому, так і окремих його членів¹⁾. Як-ж можна зазначити взагалюючи риси що-до поданих у нас норм?

1. Передовсім треба сказати, що червоною ниткою проходить думка про двір та його майно: це не є персональна власність домодержавця-господаря, це є спільна власність цілої родини, члени якої мають на неї право залежно від індивідуального становища кожного. Ті елементи, що характеризують цю спільну власність, відокремлюють її від власності персональної, від речей власного користування.

2. Після розподілу двору та його майна виникають нові осередки такої-ж спільної власності. Кілько осіб, що увіходять до цієї власності, оточується кривно-родинним становищем головним чином і переважно, як основна база спільної власності.

3. Порядкуванням двором, його господарством та майном покладається на чоловіка, а не на жінку; йому-ж належить і відповідальність за все. Тим-то в нарисі спадкових прав за звичаєм бачимо яскраву перевагу на боці чоловіків, які й справді є за справжніх спадкоємців. Що-ж до жінок, то хоча й їх взагалі не усувається від спадкоємства, проте їх право на спадщину непевне й нестале: воно або тимчасове (узуфрукт), або залежить від різних умов, або ліквідується через надання їм посагу, грошей, то-що²⁾, або, нарешті, вона порядкує і передає дорослим дітям. Що правда, бувають випадки, коли й жінка, порядкуючи в якійсь господарчій частці, передає її духівницею навіть братаничеві, але це все винятки, і загальної ситуації вони не змінюють. Окрім того призначення часток жінкам залежить від близькості їх життя та інтересів до того двору, з якого майна дається їм частка, від відповідного зв'язку з ним.

4. Торкаючись засад, що на них збудовано звичаєво-правні норми, не можна не поставити, як одну з основних, родинний зв'язок — засаду, що на неї був вказав ще Пахман³⁾. Проте обмежуватись цим буда-б помилка. Ціла

¹⁾ Порівн. *Ө. Барыковъ*, Обычай наследования у государств. крестьянъ. Журн. Мин. Гос. Им. 1862. Сентябрь, стор. 23 і далі.

²⁾ Порівн. *Ө. Барыковъ*, Обычай наследования, 1862, стор. 32. *Мухинъ*, стор. 107.

³⁾ *Пахманъ*, Обычное право въ Россіи, т. II.

низка судових волосних вироків з приводу скарг висовує нам ще крім того й другу засаду — це трудовий звязок з двором та його майном. Сполучені оці дві засади становлять до певної міри підвалину для прав на майно і спадщину у відповідних випадках для членів двору. Як два основні елементи, вони виявляються не скрізь в однаковій мірі; проте об'єднуються вони в тому господарчо-економічному оточенні, яке являє двір, як живий організм у процесі тих життєвих функцій, з яких складається його діяльність, що прямує до забезпечування добробуту взагалі та окремих членів його зокрема.

5. Надзвичайна різноманітність звичаїв у деяких випадках не дає можливості встановити певні сталі риси звичаєво-правних норм (становище позашлюбних дітей, вихованців і навіть приймаків). Тимчасом виявлено деякі риси остільки яскраво, що ми маємо в них з одного боку нагоду вбачати впливи старовини. Приміром, вихід з двору й родини, що тягне за собою втрату прав на майно в цьому дворі, цілком погоджується з твердженням Псковської Судової Грамоти «аже сынъ отца или матеръ свою не скормить, а поидеть изъ дому, части ему не взять» (Θ. Устряловъ, Псковская судная грамота, стор. 68 — 69). Що-ж до втрати права на майно і спадщину, для тих осіб, що вийшли з двору, то цю рису являють нам духівниці XVI—XVII ст. (А. Кристер, Духівниці XVI—XVII в., стор. 509 і далі. Збірник на пошану ак. Д. І. Багалія).

З другого боку, не можна не вбачати впливу на ці норми й законодавства, як от, приміром, арт. 1128, т. X. Нарешті, довелося помічати і норми, що подібні до тих, яких уживає людність на Московщині та й Литві, за яку подав докладний нарис Jan Witort у своїй книзі: «Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego», Lwów 1898 р., стор. 1—15.

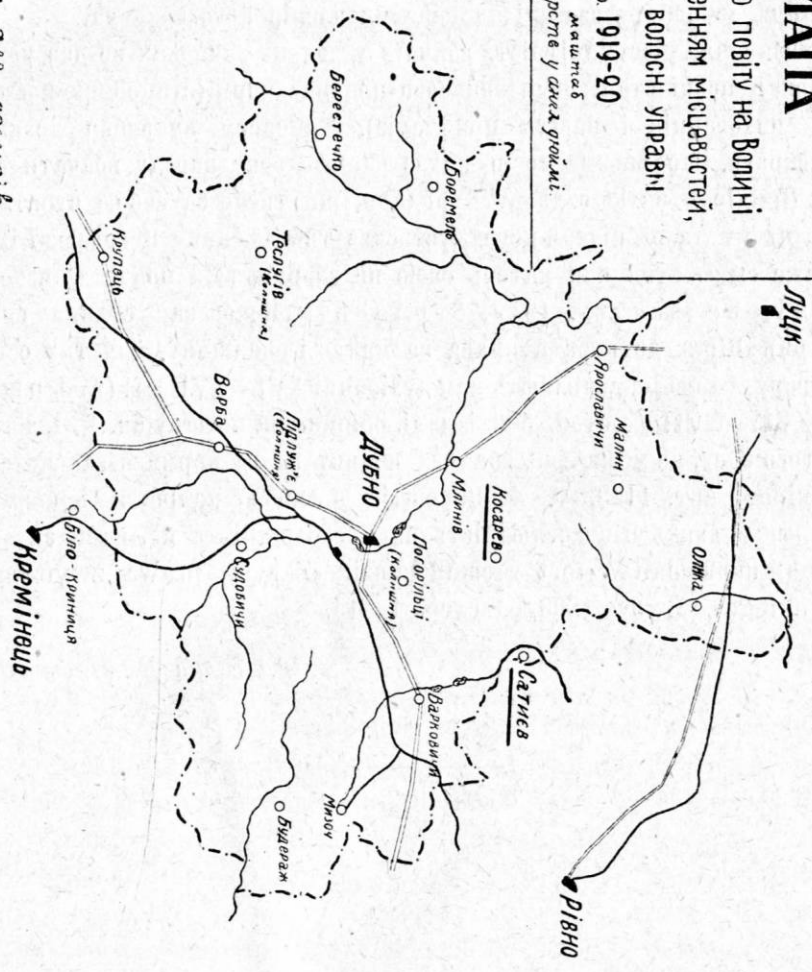
В'ячеслав Камінський.

Державний географічний інститут Української РСР
 „Розподіл губернії та його меж на частини за звичаєм у Дубенському повіті на Волині“

МАПА

Дубенського повіту на Волині
 з зазначенням місцевостей,
 де були волосні управи

в р. 1919-20
 масштаб
 1:50 000
 15 верстє у смкх. вимірі

Скала - Сага гора висхіднє